تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۱۱/۱۰
تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۱/۱۵

فصل‌نامه علمی ـ پژوهشی مشرق موعود
سال دوازدهم، شماره ۴۵/۲، بهار ۱۳۹۷

بررسی دگرگونی‌های عصر ظهور در بیت‌المقدس از منظر روایات فریقین

رضا شجاعی‌مهر[۱]
سیدعلی پورطباطبایی[۲]
شمس‌الله مریجی[۳]

چکیده

با ظهور امام مهدی علاوه بر تحولات علمی و فرهنگی، که به طور عام در گسترۀ جهانی به وقوع می‌پیوندد. برخی از شهرها و نواحی به صورت خاص مبتلا به دگرگونی‌های آخرالزمانی می‌شود. منطقه شام به ویژه شهر بیت‌المقدس از نقاط حادثه خیزی است که با حضور امام مهدی دستخوش دگرگونی‌هایی می‌شود. جنگ با سفیانی، نزول عیسی بن مریم از آسمان، درگیری و نبرد امام با دجال و اظهار معجزه برای یهودیان توسط امام مهدی، در این منطقه رقم خواهد خورد. در پژوهش حاضر، با جستجو در متون روایی فریقین، در پی واکاوی مکان دقیق وقوع این اتفاقات خواهیم بود. همچنین نگارنده با تکیه بر روایات موجود در منابع فریقین، درصدد اثبات وقوع تحولات آخرالزمانی در جغرافیای بیت‌المقدس و

۱. دانشجوی دکتری شیعه‌شناسی دانشگاه ادیان و مذاهب قم (نویسنده مسئول) (tarid315@gmail.com).
۲. کارشناس ارشد حقوق بین‌الملل.
۳. دانشیار دانشگاه باقرالعلوم قم (mariji@bou.ac.ir).

اطراف آن است.

واژگان کلیدی
امام مهدی، بیت‌المقدس، شام، دریاچه طبریه، سفیانی، دجال.

تبیین موضوع

عصر ظهور امام مهدی از مهم‌ترین فصل‌های زندگی بشر از ابتدای هبوط آدم تا پایان جهان است. این بازهٔ زمانی از چنان اهمیتی برخوردار است که انبیاء و ائمه وعدهٔ آن را با ظهور آخرین وصی پیامبر خاتم داده‌اند.

از روایات فهمیده می‌شود یکی از مناطقی که در عصر ظهور، آبستن حوادث و اتفاقات مهم است، منطقه شام به ویژه شهر بیت‌المقدس می‌باشد. شام، نام منطقه‌ای بوده است که شامل بلاد و مناطق زیادی می‌شود از جمله بیت‌المقدس، غزه، فلسطین، دریاچه طبریه، دمشق، یرموک، حمص، حلب، بندر طرابلس و انطاکیه که در زمرهٔ سواحل شام است. (الحمیری، ۱۹۸۴: ۳۲۵؛ یاقوت حموی، ۱۳۹۹: ج۱، ۱۰۳) امروزه کشورهایی چون سوریه، فلسطین، لبنان، اردن و بخش‌هایی از کشور ترکیه و عراق، درگذشته جزو شام محسوب می‌شدند. لذا روایاتی که ناظر به شام است به صورت عموم به تمام این مناطق اطلاق می‌گردد.

بی‌شک، قلب تپندهٔ سرزمین شام، شهر بیت‌المقدس می‌باشد که امروزه در جغرافیای کشور فلسطین واقع شده است و به جهت اهمیت و حساسیت این شهر، از قرون گذشته تا به امروز، روزگاری روی آرامش را به خود ندیده است.

یهودیان، شهر قدس و اطراف آن را مقدس (مائده: ۲۱) و آن را سرزمین آرزوهای خود می‌دانند. سرزمینی که روزی شاهد اقتدار یهود و فرمانروایی حضرت داود و سلیمان بن داود بوده و در آن‌جا انبیاء متعددی برای هدایت قوم بنی اسرائیل مبعوث گردیده است، اما قداست این جغرافیا، تنها به قوم یهود محدود نمی‌گردد بلکه مسیحیان نیز، آن‌جا را محل تولد پیامبر خود عیسای ناصری و موطن مسیحیان نخستین تلقی می‌کنند، همچنین مسلمانان، مسجدالاقصی (بیت‌المقدس) را قبله گاه اول خویش و مکان مأموریت الهی معراج پیامبر اسلام می‌دانند.

البته تقدس این دیار، فقط مربوط به دیرنیه تاریخی آن نمی‌گردد بلکه پیروان هر سه دین الهی (یهودیت، مسیحیت، اسلام) آن را در آخر الزمان، جلوه گاه موعود خود می‌خوانند. و هم عیسی بن مریم و هم حضرت حجت در آخرالزمان، با حضور در این منطقه (شام) و شهر

بیت‌المقدس، تحولاتی را رقم خواهند زد.

این مهم، ما را بر این داشت تا با ذره بین تحقیق در لابه لای متون فریقین، در جستجوی روایاتی باشیم که حوادث عصر ظهور امام زمان عجل‌الله‌تعالی‌فرجه را در این سرزمین به تصویر نشسته و چهرهٔ روشنی از دگرگونی‌های آخرالزمانی را در این جغرافیا گزارش می‌کند.

فرضیه تحقیق: در روایات شیعه و سنی، به اتفاقاتی که در عصر ظهور در منطقه شام رخ می‌دهد اشاره گردیده است. از جمله: جنگ سفیانی علیه امام مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه، استیلاء سفیانی بر شام، نزول حضرت عیسی علیه‌السلام در قدس، اقتدای عیسی علیه‌السلام در نماز به امام مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه در بیت‌المقدس، درگیری با دجال، ورود امام مهدی به شهر بیت‌المقدس و اظهار معجزه برای یهود و نصاری. از مجموع روایات فریقین به دست می‌آید که سرزمین شام به ویژه شهر قدس، از نقاط حساس و درگیر عصر ظهور و یکی از کانون‌های توجهات و تحولات جهانی خواهد بود.

پرسش تحقیق: نگارنده در این تحقیق، پس از بررسی رخدادهای عصر ظهور در شهر بیت‌المقدس، با تکیه بر روایات موجود در منابع شیعه و اهل‌سنت و تحلیل داده‌های روایی موجود، به دنبال پاسخگویی به این پرسش است که با حضور امام مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه در عصر ظهور چه پیشامدها و حوادثی در منطقه بیت‌المقدس و اطراف آن رخ خواهد داد؟

بررسی محل درگیری امام مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه با سفیانی

یکی از حوادثی که در هنگامهٔ ظهور اتفاق می‌افتد، تسلط سفیانی بر منطقه شام است. نبرد سفیانی با امام مهدی به عنوان دشمن اصلی امام، شاید اولین اتفاق پسا ظهور در این منطقه باشد. از روایات عصر ظهور چنین استنباط می‌شود که یکی از سنگین‌ترین نبردهای سفیانی، نبرد با امام مهدی در منطقه فلسطین است که غائله با هلاکت سفیانی و پیروزی حضرت، و آزادی فلسطین پایان می‌پذیرد و امام به شهر بیت‌المقدس وارد می‌شوند. وی جنایات خود را پیش از ظهور امام، از شام آغاز می‌کند و حدوداً شش ماه بعد از ظهور، در نبردی سنگین در حوالی بیت‌المقدس، توسط امام مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه یا به دستور ایشان به هلاکت می‌رسد.

عبدالله بن ابی منصور بجلی از امام صادق علیه‌السلام روایت نقل می‌کند.

«دربارهٔ نام سفیانی از حضرت پرسیدم. ایشان فرمودند: با نام او چه کار داری زمانی که مناطق پنج‌گانه شام، دمشق، اردن، قنسرین را تحت سیطره درآورد، آن هنگام منتظر فرج باشید...» (شیخ صدوق، ۱۳۹۵: ج۲، ۶۵۱، باب ۵۵، ح۱۱) این دست از احادیث، دلالت بر سلطه سفیانی بر مناطق سوریه فلسطین و اردن کنونی دارد. گرچه گزارشی که به صراحت، نبرد

سفیانی با امام را در مکه یا اطراف آن گزارش کند نیافتیم ولی گزارشاتی از درگیری‌های میان امام مهدی و سپاه سفیانی در نواحی و بلاد مختلف از جمله عراق، حجاز، استخر و شام رسیده است که ما برای پی بردن به مکان دقیق درگیری، بر روایاتی که به جنگ در منطقه شام اشاره دارد تمرکز می‌کنیم.

۱. منابع روایی شیعه

با آغاز قیام، توسط سفیانی از شام که به عراق و حجاز حمله می‌کند امام مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف نیز همزمان در مکه ظهور خواهد نمود. برخی از احادیث، این همزمانی را روایت کرده‌اند.

امام باقر علیه‌السلام:

... و القائم یومئذٍ بمکة قد اسند ظهره إلی الکعبة... (نعمانی: ۱۳۹۷ق: ۲۸۸، باب ۱۴)؛
و قائم در آن روز در مکه است و به کعبه تکیه کرده... .

امام صادق علیه‌السلام در حدیث دیگری فرمودند:

السفیانی و القائم فی سنة (نعمانی، ۱۳۹۷: ۲۷۵، باب ۱، ح۳۶)؛
حرکت سفیانی و ظهور قائم در یکسال است.

سفیانی پس از حمله به کوفه و تصرف آن، از حضور امام مهدی در مدینه مطلع می‌شود. پس از اطلاع سفیانی از حضور امام در مدینه، لشکری را روانه این شهر می‌نماید که امام از مدینه به سمت مکه می‌گریزد. به فرمانده سپاه سفیانی گزارش می‌رسد که مهدی به سمت مکه رفته است. او پس از ارتکاب جنایات خونبار از شام تا عراق و از عراق تا حجاز، با فرو رفتن زمین بیدا (حوالی مکه)، به صورتی معجزه‌آسا، بخش اعظمی از سپاهیانش بدون درگیری با امام به کام نیستی فرو رفته و پسمانده سپاه او به سرکردگی سفیانی به سمت شام که سپاه امام در منطقه «مرج عذرا»[۱] (کورانی، ۱۳۹۴: ۷۱۷) اقامت گزیده است حرکت می‌کند و در منطقه رمله (شمال شرقی قدس) لشکر امام با لشکر سفیانی روبه‌رو و درگیر می‌شود.

برخی از منابع روایی شیعه، مکان این درگیری را گزارش کرده‌اند.

الف) منطقه رمله.[۲]

جابر در حدیثی طولانی از امام باقر علیه‌السلام نقل می‌کند:

۱. ناحیه‌ای در ۳۰ کیلومتری شهر دمشق، محل شهادت و دفن حجر بن عدی.

۲. رمله شهری در مرکز فلسطین با جمعیت تقریبی ۷۵۰۰۰ نفر است در دوازده میلی بیت‌المقدس که یکی از مهم‌ترین آثار تاریخی آن مسجد سفید است.

آن‌گاه مهدی به کوفه می‌آید... سپس به همراه یارانش به «مرج عذرا» می‌آید و این در حالی است که مردم بسیاری به او پیوسته‌اند. سفیانی در آن زمان در وادی «رمله» به سر می‌برد (مجلسی، ۱۴۰۳: ج۵۲، ۲۲۴).

ب) دریاچه طبریه.[1]

در روایتی از امام باقر علیه‌السلام که در منابع شیعی وارد گردیده و علامه مجلسی آن را از کتاب الغیبة فضل بن شاذان نقل می‌نماید محل درگیری در روایت فوق را تأیید می‌کند.

عن ابی جعفر علیه‌السلام: امام باقر علیه‌السلام فرمود:

امام مهدی، سفیانی و لشکر او را شکست داده و تمام آن‌ها را به هلاکت می‌رساند و سفیانی را زیر درختی در کنار دریاچه طبریه در شام می‌کشد (مجلسی، ۱۴۰۳: ج۵۲، ۳۸۶، باب ۲۷، ح۱۹۹؛ کورانی، ۱۴۲۸: ج۴، ۴۱۲؛ شیخ حر عاملی، ۱۴۲۵: ج۳، ۵۸۴، باب ۳۲، فصل ۵۹، ح۷۸۲؛ عیاشی، ۱۳۸۰: ج۲، ۵۶، ح۴۹).

ج) شهر قدس.

در روایتی از امام رضا علیه‌السلام به شهر قدس به عنوان محل هلاکت سفیانی اشاره می‌کند که بین این روایت با روایات فوق (کنار دریاچه طبریه) منافاتی دیده نمی‌شود. چون به لحاظ جغرافیایی، هم قدس و هم دریاچه طبریه در یک منطقه قرار دارند.

امام رضا علیه‌السلام فرمود:

ان السفیانی یذبح علی بلاطة باب ایلیا (مجلسی، ۱۴۰۳: ج۵۲، ۲۴۰ و ۲۰۱؛ سلیمان، ۱۴۰۲: ۱۱۳۳)؛

سر سفیانی بر روی تخته سنگی در مدخل دروازه ایلیا[2] بریده خواهد شد.

د) باب الرحبه.

در روایت دیگری، امام علی علیه‌السلام محل اسارت و کشته شدن سفیانی را «باب الرحبة» فلسطین می‌نامند.

امام علی علیه‌السلام فرمود:

۱. این دریاچه در شمال فلسطین با فاصله ۱۶۰ کیلومتری از بیت‌المقدس و ۱۴۰ کیلومتری از شهر لُد قرار دارد. طبریه به همراه اورشلیم (قدس)، حفاد و حبرون، ۴ شهر مقدس یهودیان محسوب می‌شود. شهر طبریه در کنار این دریاچه آب شیرین واقع شده است. این دریاچه، مهم‌ترین دریاچه آب شیرین فلسطین اشغالی به شمار می‌آید و از دیدگاه راهبردی برای فلسطین اشغالی دارای اهمیت بسیاری است.

۲. نام شهری که ایلیاء پیغمبر به آن منسوب است. گفته شده نام بیت‌المقدس و اورشلیم می‌باشد.

فیؤتی بالسفیانی أسیراً فیأمر به فیذبح علی باب الرحبة... (کورانی، ۱۴۲۸ق: ج۳، ۳۱۴)؛
سفیانی را اسیر می‌کنند و نزد امام مهدی می‌آورند آن حضرت دستور قتل او را صادر می‌کند و او نزد باب الرحبه کشته می‌شود.

در تفسیر عیاشی عبدالاعلی حلبی روایتی از امام باقرعليه السلام درباره درگیری و هلاکت سفیانی نقل می‌کند که به مکان درگیری و محل کشته شدن سفیانی اشاره‌ای نمی‌کند. اما با وجود این‌که، شبیه این روایت در منابع اهل‌سنت وارد شده که به مکان آن تصریح می‌نماید شاید بتوان نتیجه گرفت که این درگیری و قتل در بیت‌المقدس یا حوالی آن باشد.

امام باقرعليه السلام فرمود:

... او [مهدی] سفیانی را اسیر می‌کند و می‌برد با دست خود ذبح می‌کند. سپس لشکری اسب سوار را به روم اعزام می‌کند تا ما بقی بنی امیه را حاضر کنند (عیاشی، ۱۳۸۰: ج۲، ۵۹).

از دستور امام به حمله به روم بعد از قتل سفیانی، به نظر می‌رسد مکان این درگیری باید نزدیک‌ترین مکان به روم یعنی سرزمین فلسطین باشد. با توجه به روایات فوق، محل درگیری سپاه امام مهدی با سفیانی را می‌توان دریاچه طبریه (فلسطین)، ایلیا (قدس) و باب الرحبه فلسطین دانست که جمع بین هر سه منافاتی با هم ندارند.

۲. منابع روایی اهل‌سنت

در منابع و متون روایی اهل‌سنت نیز به چند نقطه در منطقه شام به عنوان محل درگیری سفیانی با امام مهدی عجل الله تعالی فرجه اشاره شده است. کنار دریاچه طبریه، اولین نقطه‌ای است که شماری از محدثین سنی به نقل و پردازش آن پرداخته‌اند. سپاه امام به دستور حضرت از مرج عذرا به سمت بیت‌المقدس حرکت می‌کنند تا به لشکر سفیانی می‌رسند. سفیانی در این ملاقات، تحت تأثیر حضرت قرار می‌گیرد و با آن حضرت بیعت می‌کند و تصمیم می‌گیرد که دست از نبرد برداشته و منطقه را تسلیم امام نماید. اما نزدیکان وی او را سرزنش می‌کنند و او را از تصمیم خود منصرف می‌سازند. (ابن حماد، ۱۴۱۴: ۹۶۰) قبیله کلب او را پشیمان کرده و به همین جهت او بر می‌گردد و تقاضای فسخ پیمان می‌کند. امام نیز بیعت وی را فسخ می‌کند آن گاه سفیانی لشکریان خود را برای جنگ با امام بسیج کرده ولی امام او را شکست می‌دهد جنگی که بر پایه روایات از عکا تا صور و از دمشق تا طبریه و تا داخل قدس گسترش می‌یابد. سرانجام، سفیانی به دست یکی از سپاهیان امام دستگیر شده، وی را در کنار دریاچه طبریه به

قتل می‌رسانند. برای نمونه به چند روایت در این زمینه اشاره می‌کنیم.

الف) دریاچه طبریه.

سیوطی از ابوعمر الدانی او نیز از حذیفه روایت کرده است که پیامبر اکرم ﷺ در سخنی پیرامون ظهور امام مهدی عجل الله تعالی فرجه می‌فرماید:

> او [مهدی] به شام می‌آید و سفیانی را در زیر درختی که شاخه‌هایش بر روی ساحل دریاچه طبریه سایه افکنده است خواهد کشت و قبیله کلب را نیز به درک خواهد فرستاد (سیوطی، ۱۹۵۹: ج۲، ۱۶۰).

سیوطی روایتی را با همین مضمون از امام سجاد علیه السلام نقل می‌کند که در این روایت هم، به ساحل دریاچه طبریه به عنوان محل درگیری و هلاکت سفیانی اشاره شده است.

امام سجاد علیه السلام فرمودند:

> سفیانی با ۱۷۰ هزار جنگجو حرکت می‌کند و در کنار دریاچه طبریه فرود می‌آید و مهدی به سوی او حرکت می‌نماید و در کنار دریاچه طبریه بر او می‌تازد و در کمتر از یک ساعت همه سپاهیانش هلاک می‌شوند و فقط شخص سفیانی باقی می‌ماند. آن‌گاه حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه او را دستگیر می‌کند و در کنار دریاچه طبریه در زیر درختی که شاخه هایش به روی دریاچه بال گشوده، سر می‌برد و سپس شام را تحت تصرف خود در می‌آورد. (همان، ۱۹۵۹: ج۲، ۱۶۰)

ب) شهر قدس.

در پاره‌ای از روایات اهل‌سنت، این درگیری را در شهر بیت‌المقدس یا ورودی شهر قدس گزارش کرده‌اند.

به عنوان مثال به روایتی که ابن حماد، سیوطی و متقی هندی نقل کرده‌اند توجه نمائید.

پیامبر اکرم ﷺ فرمودند:

> مهدی و سفیانی در بیت‌المقدس با یکدیگر می‌جنگند. سپس او [سفیانی] را اسیر کرده و می‌آورند و به دستور او [مهدی] در باب الرحبه کشته می‌شود... (ابن حماد، ۱۴۱۴: ۲۴۴؛ سیوطی، ۱۹۵۹: ج۲، ۷۲؛ متقی هندی، ۱۴۰۸: ج۲، ۶۸۰_۱۴۷).

شبیه همین روایت را ابن حماد با اندکی تغییر از امام باقر علیه السلام نقل می‌کند که به بیت‌المقدس به عنوان محل بیعت و درگیری و هلاکت سفیانی اشاره شده است.

امام باقر علیه السلام فرمود:

> هنگامی که پناهنده‌ای که در مکه است از فرو رفتن زمین خبردار شود با ۱۲ هزار نفر از

جمله ابدال بیاید تا در ایلیاء (قدس) فرود آیند... سفیانی اطاعت خود را اعلام می‌کند سپس می‌رود و با کلب که دایی‌های او هستند دیدار می‌کند، آنها او را بر این کار نکوهش کرده می‌گویند: خدا به تو جامه‌ای پوشاند ولی تو آن را درآوردی، او هم می‌گوید نظر شما چیست آیا بیعت را باز ستانم آنان گویند: آری. او [سفیانی] نزد ایشان [امام مهدی] به ایلیا می‌آید و می‌گوید: [بیعت مرا] فسخ کن.... آن‌گاه [مهدی] می‌گوید این مردی است که از فرمان من به درآمده است پس فرمان می‌دهد و او را بر روی تخته سنگی در ایلیا [قدس] ذبح می‌کنند... (ابن حماد، ۱۴۱۴: ۹۵).

امام باقر علیه‌السلام در حدیث دیگری که منابع اهل‌سنت از ایشان نقل کرده‌اند فرمودند:

... ثم یقول هذا رجل قد خلع طاعتی فیأمر به عند ذلک فیذبح علی بلاطة ایلیا... (ابن حماد، ۱۴۱۴: ج۱، ۳۴۷، ح۱۰۰۲؛ مقدسی شافعی، ۱۴۱۶: ۱۲۱، باب ۴، ف ۲: متق هندی، ۱۴۰۸: ۱۲۳)؛

... سپس [امام مهدی] می‌فرماید: این مرد [سفیانی] از اطاعت من سر برتافته. آن حضرت دستور قتل او را صادر می‌کند و او بر سنگ بیت‌المقدس گردن زده می‌شود... .

همچنین در روایت دیگری که سیوطی نقل کرده این چنین آمده است.

امام باقر علیه‌السلام فرمود:

... حتی ینزلوا ایلیاء... فیذبح علی بلاطة ایلیاء (سیوطی، ۱۹۵۹: ج۲، ۱۴۶)؛

.... وقتی مهدی خبر فرو رفتن در زمین بیداء را می‌شنود با ۱۲ هزار نفر قیام می‌کند و از مکه خارج می‌شود. تا آن‌که در ایلیا (قدس) فرود آید. سفیانی به سمت او حرکت می‌کند. (به سمت قدس).... سپس [مهدی] دستور می‌دهد در دروازهٔ ایلیا سرش را جدا کنند.

از این روایت هم برمی‌آید که محل درگیری لشکر امام با سفیانی و محل هلاکت سفیانی، شهر بیت‌المقدس است.

ج) باب الرحبه.

البته برخی از منابع اهل‌سنت هم چنان‌چه گذشت، محل جنگ و کشته شدن سفیانی را باب الرحبه [ورودی قدس] می‌دانند. که فقط به یک مورد از آنها اشاره می‌کنیم.

امام علی علیه‌السلام فرمودند:

فیؤتی بالسفیانی أسیراً فیأمر به فیذبح علی باب الرحبة... (ابن حماد، ۱۴۱۴: ۹۵)؛

سفیانی را اسیر می‌کنند، نزد امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف می‌آورند. آن حضرت دستور قتل او را صادر می‌کند و او نزد باب الرحبه کشته می‌شود... .

از مجموع روایات فریقین استفاده می‌شود که گستردگی جنگ امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف با لشکر سفیانی، دمشق، طبریه (منطقه بین دمشق و قدس) و بیت‌المقدس است که کانون درگیری از طبریه تا بیت‌المقدس امتداد دارد. و امام با غلبه بر سفیانی پیروزمندانه وارد شهر بیت‌المقدس می‌شود.

همچنین در روایات آمده در متون اهل‌سنت، دریاچه طبریه (فلسطین)، بیت‌المقدس و باب الرحبه به عنوان مکان درگیری و محل نابودی سفیانی اشاره کرده‌اند.

۳. بررسی محل نزول عیسی علیه السلام

یکی از عقائد مشترک مذاهب اسلامی، نزول عیسی علیه السلام در آخر الزمان از آسمان به زمین است. خداوند متعال می‌فرماید:

﴿وَإِن مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لَيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكُونُ عَلَيْهِمْ شَهِيداً﴾ (نساء: ۱۵۹).

بر طبق نقلی از امام علی علیه السلام نسبت به این آیه چنین فرمودند:

بلکه عیسی علیه السلام در ایام رجعت آل محمد صلی الله علیه و آله به این دنیا باز می‌گردد و هیچ یک از اهل ملل یهودی و غیر ایشان باقی نمی‌ماند، جز این‌که قبل از مرگ عیسی به او ایمان می‌آورند و عیسی علیه السلام در پشت سر مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف نماز می‌خواند (مجلسی، ۱۴۰۳: ج۵۳، ۵۱؛ قمی، ۱۳۶۷: ج۱، ۱۵۸).

پس از هلاکت سفیانی در شام مطابق احادیث فراوان، حضرت مسیح علیه السلام در آخرالزمان از آسمان هبوط کرده و به امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف اقتدا می‌کند و پشت سر ایشان نماز می‌خواند. تا در چنین موقعیت حساسی، مهر تأییدی بر فعالیت امام باشد.

این حقیقت، در فرهنگ اسلامی، مسئله‌ای اجماعی در بین شیعه و سنی است. اما محل نزول مسیح علیه السلام و اقتدای ایشان در نماز در میان روایات فریقین مورد اختلاف قرار گرفته است. ما با استناد به احادیث موجود در متون شیعه و سنی به تحلیل و بررسی مکان این اتفاق خطیر خواهیم پرداخت.

الف) بررسی روایات شیعه

در روایات اهل‌بیت علیهم السلام و منابع شیعه به ندرت به مکان نزول عیسی علیه السلام اشاره کرده‌اند.

آن‌چه از مجموع روایات شیعه دربارهٔ نزول حضرت مسیح علیه‌السلام استفاده می‌شود. اصل فرود آمدن آن بزرگوار و نماز خواندن او پشت سر امام مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه است. ولی در برخی از متون درجه دو شیعه، روایاتی در باب محل نزول عیسی علیه‌السلام وجود دارد که اگر چه روایات یادشده سندهای پذیرفتنی ندارند اما تعدّد نقل و کثرت استعمال این روایات در متون فریقین، احتمال نزول ایشان را در یکی از اماکن شهرهای مسیحی و یهودی‌نشین (به جهت تأثیرگذاری ایشان در این نواحی) را تقویت کرده و موجب اطمینان به مضمون آنها می‌شود. به برخی از این روایات اشاره می‌کنیم.

الف) دمشق.

در یک روایت که امام صادق علیه‌السلام از آباء گرامی‌اش از امام حسن مجتبی علیه‌السلام در گفتگو با ملک روم نقل شده است. محل هبوط را دمشق در شام معرفی می‌نمایند.

امام صادق علیه‌السلام از امام حسن مجتبی علیه‌السلام فرمودند:

> **... ثم عیسی بن مریم علیه‌السلام روح الله... یهبط إلی الارض بدمشق و هو الذی یقتل الرجال... (قمی، ۱۳۶۷: ج۲، ۲۷۲ـ۲۶۸؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ج۱۴، ۲۴۷، ب ۱۸، ح۲۷)؛**
> ... عیسی بن مریم علیه‌السلام روح خدا و کلمه خداست. او در دنیا سی و سه سال داشت که خدا او را به آسمان برد و در زمین دمشق (شام) هبوط دهد... .

ب) اطراف قدس.

امیرالمؤمنین علیه‌السلام فرمود:

> مهدی از ذریه من است.... پیغمبر صلی‌الله‌علیه‌وآله فرمودند: «عیسی علیه‌السلام از آسمان نازل می‌شود و با مهدی از ذریه من است... تا این‌که فرمود: مهدی در نماز بر او مقدم می‌شود. پس به سمت قبله جدش رسول خدا (مکه) نماز می‌گذارد. و به اتفاق هم به بیت‌المقدس می‌روند. سپس بین او و دجال جنگ درخواهد گرفت تا لشکر دجال را از اول تا آخر خواهد کشت. سپس عیسی علیه‌السلام رحلت می‌کند و مهدی باقی است» (نوری، ۱۴۰۸: ج۲، ۳۲۱، باب ۴۹، ح۲۱؛ شیخ حر عاملی، ۱۴۲۵: ج۳، ۵۱۷؛ طبسی، ۱۳۸۵: ج۱، ۱۷۶ـ۱۱۷).

از این روایت بر می‌آید که مکان این نماز، جایی غیر از مکه می‌باشد و از آن‌جا که بعد از اقامه نماز به بیت‌المقدس می‌روند طبیعتاً باید مکان این نزول نزدیک به بیت‌المقدس باشد.

ج) گردنه افیق.

در یک روایتی که هم در منابع شیعه و هم در حدیثی اهل‌سنت آمده است، محل فرود را

گردنهٔ افیق در حوالی بیت‌المقدس عنوان می‌نماید.

رسول خدا ﷺ می‌فرماید:

> **ینزل عیسی علیه السلام علی ثنیة بالأرض المقدسة یقال لها افیق، فیأتی بیت القدس و الناس فی صلاة الصبح... (أربلی، ۱۳۸۱ق: ج۳، ۲۷۹؛ صافی، ۱۳۸۰ ش: ۳۱۸ـ۳۱۶؛ مسلم نیشابوری، ۱۴۱۵ق: ج۱، ۱۰۷)؛**
>
> عیسی علیه السلام در گردنه‌ای به نام «افیق[1]» در سرزمین مقدس فرود می‌آید و وارد بیت‌المقدس می‌شود در حالی که مردم برای نماز صبح صف کشیده‌اند.

پس امام، عقب می‌رود ولی عیسی او را جلو می‌اندازد و خود پشت سر وی ایستاده به او اقتدا کرده و طبق شریعت محمدی نماز می‌گذارد و می‌گوید شما اهل بیتی هستید که احدی نمی‌تواند بر شما پیشی بگیرد. همان‌طور که مشاهده می‌شود در این روایت، محل نزول عیسی علیه السلام را اراضی مقدس اطراف بیت‌المقدس یعنی افیق معرفی می‌کند. در روایتی که در متون حدیثی فریقین مشترکاً وارد گردیده است این‌چنین بیان می‌دارد.

پیامبر ﷺ فرمود:

> طائفه‌ای از امت من همواره برای دفاع از حق می‌جنگند،... حتی ینزل عیسی بن مریم عند طلوع‌الفجر بیت‌المقدس ینزل علی المهدی...: تا این‌که عیسی علیه السلام به هنگام طلوع فجر در بیت‌المقدس نازل می‌شود آن‌گاه به نزد مهدی می‌آید (مجلسی، ۱۴۰۳: ج۵۱، ۸۵؛ اربلی، ۱۳۸۱: ج۳، ۲۶۹؛ سیوطی، ۱۹۵۹: ج۲، ۱۶۲).

در این حدیث، مکان نزول [قدس] طوری صریح و شفاف بیان شده است که از هر گونه توجیه بی‌نیاز است. بنابراین، دمشق، اطراف بیت‌المقدس، گردنهٔ افیق در بیت‌المقدس و شهر قدس اماکنی هستند که برای محل فرود عیسی علیه السلام در متون شیعه ذکر گردیده است.

ب) بررسی روایات اهل‌سنت

منابع اهل‌سنت، نکات دقیق‌تری از مکان نزول عیسی بن مریم علیه السلام را گزارش کرده‌اند.

الف) پل سفید.

پل سفید در منطقه شرقی دمشق، به عنوان یکی از احتمالات این اتفاق پسینی قلمداد شده است. ابن حماد در کتاب فتن خود که قدیمی‌ترین منبع روایی ملاحم و پیشگویی در اهل‌سنت می‌باشد از کعب الاحبار نقل می‌کند که گفت: مسیح عیسی بن مریم علیه السلام کنار پل سفید بر در

---

۱. روستایی در فلسطین بین حوران و غوریسان در نزدیکی شهر لُد می‌باشد.

شرقی دمشق به سمت درخت فرود می‌آید. (ابن حماد، ۱۴۱۴: ج۲، ۵۶۷)

مسلم نیز حدیثی را از نواس بن سمعان روایت کرده که پیامبر خدا ﷺ دربارهٔ دجال فرموده است:

> **اذا بعث الله المسیح ابن مریم، فینزل عند المنارة البیضاء شرق دمشق... فیطلبه حتی یدرکه بباب لد، فیقتله (نیشابوری، ۱۴۱۵ق: ج۸، ۱۹۸-۱۹۷)؛**
> تا آن‌که خداوند مسیح پسر مریم را برانگیزد، پس او در کنار منارهٔ سفید در شرق دمشق فرود می‌آید... سپس به جستجوی دجال بر می‌خیزد تا آن که او را در دروازهٔ لد می‌یابد و می‌کشد.

از این حدیث فهمیده می‌شود که نزول حضرت مسیح علیه‌السلام در دمشق است و کشتن دجال در لد (بیت‌المقدس) می‌باشد.

ب) شهر قدس.

اما دستهٔ دوم از منابع اهل‌سنت که حجم بیشتری نیز دارند به شهر قدس به عنوان محل این اتفاق تصریح دارند. برای نمونه به چند روایت از این دسته اشاره می‌کنیم.

ابن حماد گزارشی طولانی از حذیفه از رسول خدا ﷺ نقل می‌کند. پیامبر ﷺ فرمودند:

> شما در این حال به سر می‌برید که عیسی بن مریم در ایلیا (قدس) که جماعتی از مسلمین و خلیفه آنان در آن حضور دارند فرود می‌آید... (ابن حماد، ۱۴۱۴ق: ج۲، ۵۶۸).

جابر از پیامبر اکرم ﷺ فرمود:

> همواره طائفه‌ای از امت من در دفاع از حق می‌جنگند تا آن‌که عیسی به مریم علیه‌السلام به هنگام طلوع فجر در بیت‌المقدس نزد مهدی فرود آید (الدانی، ۱۴۱۶: ۱۴۳).

از امام علی علیه‌السلام این‌چنین نقل شده است:

> مهدی داخل بیت‌المقدس می‌شود و به عنوان امام بر مردم نماز می‌گذارد چون روز جمعه هنگام نماز فرا رسد، عیسی بن مریم... فرود می‌آید (مقدسی شافعی، ۱۴۱۶: ۲۷۴).

ابن ماجه قزوینی درکتاب سنن خود با صراحت بیشتری به مکان این واقعه اشاره می‌کند. در بخشی از حدیث می‌نویسد: ام شریک بنت ابی العکر به پیامبر خدا ﷺ عرض کرد: «ای پیامبر خدا عرب در آن زمان کجایند؟» پیامبر ﷺ فرمود:

هم یومئذٍ قلیل و جلّهم فی بیت‌المقدس و امامهم قد تقدم یصلی بهم الصبح اذا نزل بهم عیسی بن مریم... (ابن ماجه، ۱۳۹۵: ج۱، ۱۹؛ قرشی گنجی شافعی، ۱۴۰۴: ۴۹۹؛ اربلی، ۱۴۰۱: ج۳، ۲۶۰ و ۲۷۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ج۵۱، ۹۰)؛

عرب‌ها در آن زمان کم‌اند و همه در بیت‌المقدس جمع‌اند و حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه امام آنان در جلو قرار دارد که نماز بگذارد زمانی که عیسی بن مریم فرود آید... .

ج) نزدیک مناره سفید قدس.

در حدیث دیگری پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله فرمود:

... فیلتفت المهدی و قد نزل عیسی.عند المنارة البیضاء فی القدس... (هیثمی، ۱۴۱۷: ۹۸؛ سیوطی، ۱۹۵۹: ج۲، ۱۵۸؛ قندوزی حنفی، ۱۴۳۰: ج۳، ۹۰)؛

.... مهدی متوجه می‌شود که عیسی علیه‌السلام در قدس در نزدیکی مناره سفید فرود آمده است.

از شباهت این روایت با روایتی که فرود عیسی علیه‌السلام را در کنار مناره سفید دمشق عنوان کرده بود. و با توجه به کثرت و قوّت احادیثی که بر وقوع حادثه بیت‌المقدس تأکید دارد. با نظر به شباهت لفظی (کنار منارهٔ سفید دمشق و نزدیکی مناره سفید قدس) دو روایت، احتمال قریب به یقین، محل این اتفاق، دروازه شرقی قدس می‌باشد. مضاف بر این‌که زمخشری مفسر بزرگ اهل‌سنت نیز با نقل روایتی، مکان فرود عیسی علیه‌السلام را گردنهٔ افیق در ارض مقدس قدس بیان می‌دارد.

و فی الحدیث: ان عیسی علیه‌السلام ینزل علی ثنیة بالارض المقدسة یقال لها افیق... (زمخشری، ۱۴۰۷: ج۴، ۲۶۱)؛

عیسی علیه‌السلام بر گردنه کوه و دره‌ای در ارض مقدسه فرود می‌آید که به آن افیق (دره‌ای در نزدیکی بیت‌المقدس و شهر لد) می‌گویند.

به هر حال منابع روایی اهل‌سنت به اماکن مختلفی به عنوان محل فرود عیسی علیه‌السلام نظیر کنار پل سفید در دروازه شرقی دمشق، شهر بیت‌المقدس و کناره منارهٔ سفید در قدس اشاره می‌کنند. که کثرت و فراوانی احادیث قدس، این محل را تقویت می‌کند. البته امکان دارد همان‌گونه که مشهور است نخست در قدس فرود آید و سپس رهسپار دیگر مناطق شود.

۴. بررسی محل درگیری امام زمان عجل‌الله‌تعالی‌فرجه با دجال

یکی از حوادث مهمی که در عصر ظهور، در منطقه بیت‌المقدس رقم خواهد خورد. ظهور

دجال به عنوان آخرین طاغوت و پیشوای گمراهی است. ظهور دجال در فرجام تاریخ به عنوان دشمن منجی آخر الزمان، از آموزه‌های مشترک میان یهودیت، مسیحیت و اسلام است. خروج دجال، یکی از علائم بحث برانگیز و جنجالی ظهور به شمار می‌رود که در احادیث فریقین مطرح شده است البته شمار احادیث در این باره در جوامع روایی اهل‌تسنن بیشتر از جوامع روایی شیعه است (صافی، ۱۳۸۰: ج۳، ۲۹۳ و ۲۷۹).

اندیشمندان اسلامی درباره چیستی و کیستی دجال، دیدگاه واحدی ندارند. گروهی آن را شخصی واقعی از افراد انسان می‌دانند و گروهی دیگر آن را نمادی برای جریانات منفی و گروه‌های انحرافی آخر الزمان معرفی کرده‌اند. صرف نظر از این‌که دجال شخص باشد یا جریان، با نگاه به احادیث و روایات، به بررسی روایاتی که به محل درگیری و برخورد دجال با امام مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه و حضرت عیسی علیه‌السلام خواهیم پرداخت و روایات شیعه و سنی را به تفکیک، در این باره تحلیل خواهیم کرد.

بررسی روایات شیعه

روایات شیعه، به اماکن متعددی در باب محل درگیری امام مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه با دجال اشاره نموده‌اند.

الف) اصل درگیری با دجال.

در برخی از روایات بدون اشاره به محل درگیری، فقط به اصل این نزاع پرداخته‌اند. به عنوان مثال در حدیثی که مفضل از امام صادق علیه‌السلام روایت می‌کند فرمودند:

> خداوند تبارک و تعالی، ۱۴ هزار سال قبل از آفرینش مخلوقات، ۱۴ نور را آفرید که ارواح ما بودند. پرسیدندای فرزند رسول خدا این ۱۴ نفر چه کسانی هستند؟ حضرت فرمود: محمد، علی، فاطمه، حسن، حسین، و امامان از نسل حسین، آخرینشان قائم است که پس از غیبت، قیام کرده، دجال را می‌کشد و زمین را از هر ستم و بیدادی پاک می‌نماید (شیخ صدوق، ۱۳۹۵: ج۲، ۳۳۵).

ب) اطراف بیت‌المقدس.

اما دستهٔ دوم روایات شیعه به بیت‌المقدس و اطراف آن به عنوان محل درگیری دجال با امام اشاره دارد.

به عنوان مثال، پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله فرمودند:

> مهدی و عیسی با هم به بیت‌المقدس می‌روند سپس بین حضرت و دجال، نزاع و جنگ می‌شود و امام مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه تمام لشکر او (یهودیان و ناصبی ها) را از اول تا آخر

نابود می‌کند (نوری، ۱۴۰۸: ج۲، ۳۲۱، ب ۴۹، ح۲۱؛ حر عاملی، ۱۴۲۵: ج۳، ۵۸۷؛ طبسی، ۱۳۸۵: ج۱، ۱۷۷_۱۷۶).

جابر بن عبدالله انصاری از امیرمؤمنان علیه السلام نقل می‌کند:

عیسی بن مریم از آسمان فرود می‌آید و همراه مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف است. او با عیسی و عده زیادی از یارانش به سمت بیت‌المقدس حرکت می‌کند و در اطراف قدس جنگی عظیم بین دجال و قائم آل محمد عجل الله تعالی فرجه الشریف اتفاق می‌افتد و پیروزی، از آن سپاه مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف خواهد بود... (حر عاملی، ۱۴۲۵: ج۳، ۵۸۷).

در یک روایت نیز به شام به عنوان محل قتل دجال توسط امام توسط امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف اشاره دارد. که با وجود این‌که بیت‌المقدس و اطراف آن یکی از مناطق شام می‌باشد با این حدیث منافاتی ندارد.

امام علی علیه السلام فرمودند:

یقتله بالشام علی یدی من یصلی المسیح عیسی.بن مریم خلفه (همان، ۱۴۲۵: ج۳، ۵۲۳)؛

خداوند دجال را در شام به دست آن کسی که عیسی بن مریم پشت سرش نماز می‌گذارد خواهد کشت.

ج) منطقه افیق شهر لد.

دستهٔ سوم از روایات شیعه، منطقه افیق[1] (فلسطین) را به عنوان محل این اتفاق ذکر می‌کند. یک نمونه از این روایات که در منابع شیعه موجود می‌باشد را ذکر می‌کنیم.

اصبغ بن نباته از امام علی علیه السلام فرمود:

او [مهدی] دجال را در شام بر گردنه‌ای به نام «افیق» خواهد کشت. قتل از هنگامی که سه ساعت از روز جمعه گذشته، توسط کسی خواهد بود که عیسی پشت سرش نماز می‌خواند (شیخ صدوق، ۱۳۹۵، ۵۲۵، ب ۷، ح۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ج۱۴، ۳۴۹_۳۴۸، ب ۲۴، ج۱۰).

د) کوفه.

اما در یک روایت که در اثبات الهداة و بحارالانوار آمده است به درگیری دجال با امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف و کشته شدن او توسط امام در کوفه تأکید دارد.

۱. روستایی در فلسطین در نزدیکی شهر لد می‌باشد که با روایات دروازه لد منافات ندارد.

معلی بن خنیس در حدیثی نقل می‌کند:

در بامداد نوروز بر امام صادق علیه السلام وارد شدم. حضرت فرمود:ای معلّی، آیا می‌دانی نوروز چه روزی است؟ عرض کردم: فدایتان شوم تنها می‌دانم روزی است که ایرانیان آن را بزرگ می‌شمارند و در آن به یکدیگر تبریک گفته و برای هم دعای خیر می‌کنند. حضرت فرمود: این چنین نیست؛ قسم به خانه کعبه که در دل شهر مکه است، این روز نیست مگر برای یک امر قدیمی که آن را برای تو تفسیر می‌کنم؛ای معلی، نوروز همان روزی است که... مهدی عجل الله تعالی فرجه و والیان ایشان ظهور می‌کنند و در همان روز، مهدی عجل الله تعالی فرجه بر دجال پیروز می‌شود و او را در کناسهٔ کوفه به دار می‌آویزد (حر عاملی، ۱۴۲۵: ج۵، ۱۹۹؛ مجلسی، ج۳، ۱۴؛ ج۵۲، ۲۷۶).

همان‌طور که در روایت مشاهده فرمودید امام صادق علیه السلام، کوفه را به عنوان محل درگیری با دجال نام می‌برد. که به نظر می‌رسد این قول با توجه به روایات سه دسته فوق که بر شام، بیت‌المقدس و گردنه افیق در فلسطین به عنوان محل وقوع حادثه تأکید داشت منافات داشته باشد و نمی‌توان آن را پذیرفت، مضاف بر این‌که پاره‌ای از روایات ما وقوع درگیری امام مهدی عجل الله تعالی فرجه با دجال را بعد از نزول عیسی علیه السلام و اقامه نماز ایشان می‌دانند. و از آن‌جا که این حادثه[نزول عیسی] به‌طور قطع در یکی از مناطق شام اتفاق خواهد افتاد. این روایت کوفه تضاد کامل با این دست از احادیث ما دارد. به عنوان نمونه امام باقر علیه السلام به خیثمه فرمودند:

ای خیثمه زمانی بر مردم فرا خواهد آمد که نمی‌دانند خدا و توحید چیست: تا این‌که دجال خروج کند و عیسی بن مریم علیه السلام نزول نماید و خداوند دجال را به دستان وی بکشد و مردی از بین ما اهل‌بیت بر آنان نماز بگذارند ... (کوفی، ۱۴۱۰: ۴۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ج۱۴، ۳۹۴).

این روایت بیانگر آن است که ظهور دجال و نزول حضرت عیسی علیه السلام در یک زمان و بالطبع در یک مکان خواهد بود و قبلاً ثابت گردید که نزول عیسی علیه السلام در شام می‌باشد. همچنین در منابع معتبر شیعه، همچون کمال‌الدین شیخ صدوق از امام علی علیه السلام روایت شده که حضرت فرمود:

سلونی قبل ان تفقدونی...: متی یخرج الرجال؟... خیرُ المساکن یومئذ بیت‌المقدس، و لَیَأتَیَنَّ علی الناس زمانُ یَتَمنّی احدُهُم اَنَه مِن سُکّانه (صدوق،۱۳۹۵: ج۲، ۵۲۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ج۵۲، ۱۹۲، ح۲۶)؛

امام علی علیه السلام فرمود: از من بپرسید ... صعصعه بن صوحان به حضرت گفت: دجال چه زمانی خروج می‌کند؟ امام، دجال و کارها و عواملش رابیان نمود بعد فرمودند: خدا

او را به دست کسی که عیسی علیه‌السلام پشت سرش نماز می‌خواند خواهد کشت ... در این وقت، عجله کنید و به قیام [مهدی] بپیوندید. آن هنگام، بهترین مکان‌ها بیت‌المقدس است و روزگاری بر مردم می‌آید که هر یک از شما آرزو می‌کند که از ساکنان آن‌جا [بیت‌المقدس] باشد.

امام صادق علیه‌السلام نیز فرمودند:

خیر المساکن مکة و بیت‌المقدس (صافی، ۱۳۸۰: ۴۲۸)؛
بهترین اماکن [در عهد سفیانی و دجال] مکه و بیت‌المقدس خواهد بود.

نیز امام باقر علیه‌السلام فرمودند:

خیر المساکن یومئذ بیت‌المقدس (یزدی حائری، ۱۴۲۲: ۱۸۰)؛
بهترین مکان‌ها در آن هنگام [خروج دجال] بیت‌المقدس است.

از این روایات به خوبی فهمیده می‌شود که خروج دجال با نزول عیسی علیه‌السلام در یک مکان واقع خواهد شد و برحسب روایات فراوان بر نزول عیسی علیه‌السلام در قدس و اطراف آن، و امن بودن شهر بیت‌المقدس، به خاطر حضور امام و لشکریانش در این مکان [زمان دجال] طبیعتاً نمی‌تواند محل درگیری، کوفه باشد.

بررسی روایات اهل‌سنت

یکی از موارد اختلاف نظر شیعه و سنی، تعیین مصداق بر سرکشنده دجال است. که شیعه آن را امام مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه و اهل‌سنت آن را حضرت عیسی علیه‌السلام می‌دانند البته اختلاف فریقین در این باب فقط به این یک مورد ختم نمی‌گردد. بسیاری از منابع اهل‌سنت، مرگ امام مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه را قبل از عیسی علیه‌السلام می‌دانند و می‌پندارند که عیسی بن مریم علیه‌السلام با پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله و در محل دفن ایشان [روضه النبی] دفن می‌شود. (بخاری، ۱۴۰۱: ج۱، ۲۶۳)

این در حالی است که در برخی از منابع شیعه از قول امام صادق علیه‌السلام نقل گردیده است که:

امام مهدی در حضور مردم عهده داره دفن مسیح می‌شود تا مبادا آن‌چه را مسیحیان درباره‌اش گفتند تکرار کنند و با جامه‌ای که توسط مادرش مریم بافته شده، او را کفن کرده و در شهر «قدس» در کنار قبر مریم به خاک خواهند سپرد (کورانی، ۱۳۹۴: ۷۵۹).

به هر تقدیر، در منابع اهل‌سنت به نظر اشاره‌ای به درگیری شخص امام زمان عجل‌الله‌تعالی‌فرجه با دجال نشده است. بلکه به درگیری حضرت عیسی علیه‌السلام [از یاران سپاه امام] با دجال پرداخته‌اند. متأسفانه روایات دجال در منابع اهل‌سنت که غالباً از طریق کعب الاحبار نقل گردیده، آغشته به

خرافات و عقاید یهود است. کعب الاحبار می‌پنداشت وقتی مسلمین، قسطنطنیه را فتح نمودند و بر رومیان فائق آمدند، حضرت مهدی به دست رومیان کشته می‌شود و دجال خروج کرده بوسیله مسیح کشته می‌شود. (ابن حماد، ۱۴۱۴: ج۲، ۴۵۷) کعب الاحبار معتقد است که شورش دجال، بلافاصله پس از فتح قسطنطنیه است و پس از آن [بر خلاف شیعه که زمانی طولانی را برای دولت عدل الهی قائل است] قیامت است. (ابن حماد، همو: ج۱، ۳۹۳)

احادیث اهل‌سنت پیرامون دجال در عین فراوانی، دارای تناقصات و تضادهایی است. مانند این‌که دجال در منطق حدیثی اهل‌سنت، صاحب قدرت ماورایی و ابزارهایی مافوق بشری برای اغواگری است. از سویی عقل این مطلب را که خداوند به دشمنش (دجال)، همانند انبیاءِ، معجزه (ولایت تکوینی) و قدرت زنده نمودن مردگان (عبدالرزاق، بی‌تا: ج۱۱، ۳۹۳؛ مسلم نیشابوری، ۱۴۱۵: ج۸، ۲۰) را عطا کند محال می‌داند. همچنین اهل‌سنت، طول عمر دجال را پذیرفته‌اند و لیکن نسبت به طول عمر حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه اعتراض دارند.

با چشم‌پوشی از این اشکالات، به بررسی روایاتی که محل دقیق درگیری دجال با عیسی بن مریم علیه‌السلام را گزارش کرده‌اند می‌پردازیم.

الف) دروازه لد.

دسته اول روایت به منطقه لُد' اشاره دارند.

طیالسی در مسند خود از مجمع جاریه از رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله روایت می‌کند:

> **یَقتل ابن مریم الدجال بباب لد (طیالسی، ۱۹۰۲: ۱۷۰، ح۱۲۲۷)؛**
> پسر مریم، دجال را برکنار دروازه لد به قتل می‌رساند.

درگزارشی که ابن حماد راوی آن است می‌گوید:

> عمربن خطاب به فرد یهودی گفت: من تو را صادق یافته‌ام. در مورد دجال برایم بگو. او گفت: قسم به خدای یهود، پسر مریم در آستانه [دروازه‌ی] لُد او را به قتل خواهد رساند (ابن حماد، ۱۴۱۴: ۱۵۸).

امیرمؤمنان علی علیه‌السلام فرمود:

> ... حضرت عیسی علیه‌السلام نازل می‌شود و دجال به دست او کشته می‌شود... عیسی بن مریم علیه‌السلام دجال را در باب لد می‌کشد (قندوزی حنفی، ۱۴۳۰: ج۳، ۱۳۶).

ب) شهر قدس.

دسته دوم روایات به شهر قدس به عنوان مکان درگیری عیسی علیه‌السلام با دجال اشاره می‌کند.

در حدیثی پیامبر ﷺ فرمود:

> زمانی که عیسی در بیت‌المقدس نازل شود دجال در بیت‌المقدس نیز خروج می‌کند. عیسی به سمت او رفته و با یک ضربه او را به قتل می‌رساند (طیالسی، ۱۹۰۲: ج۲، ۵۵۹، ح۱۵۶۳).

ج) گردنه افیق.

دسته سوم روایات هم به کوه افیق که در نزدیکی شهر لد در فلسطین می‌باشد اشاره می‌کند. رسول خدا ﷺ فرمود:

> وقتی دجال به گردنه افیق برسد، سایه‌اش بر مسلمان‌ها می‌افتد ... او [عیسی] با پاره آهنی که با خود دارد بر او ضربه‌ای وارد کرده و او را به هلاکت می‌رساند (ابن حماد، ۱۴۱۴: ۱۶۱).

پس منابع اهل‌سنت درگیری حضرت عیسی علیه‌السلام [نه امام مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه] را با دجال در آخرالزمان گزارش کرده‌اند. و سه دسته روایات به منطقه لُد، شهر قدس و گردنه افیق که هر سه قابل جمع‌اند اشاره داشتند. اما انتخاب شهر بیت القدس یا اطراف آن از سوی دجال و یارانش (یهود و نواصب) برای درگیری و ایجاد فتنه و آشوب و بر هم زدن آرامش، خودگویای حساسیت و موقعیت استراتژیک شهر قدس در عصر ظهور دارد.

۴. بررسی محل اظهار معجزات توسط امام مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه برای یهود و نصاری

از حوادث مهم و اتفاقات عصر ظهور، رویارویی امام مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه با قوم یهود در سرزمین فلسطین است. البته مراد از قوم یهود، اعم از یهودیان و مسیحیان است. چون حضرت عیسی علیه‌السلام و حضرت موسی علیه‌السلام هر دو پیامبرانی بودند که برای قوم بنی‌اسرائیل فرستاده شده بودند. لذا، خطابات قرآن کریم به یهود، اختصاص به قوم موسی علیه‌السلام ندارد، زیرا پیروان نخستین حضرت مسیح علیه‌السلام و حواریون وی، همگی از بنی اسرائیل که مرکز اصلی تبلیغ ایشان بیت‌المقدس بود می‌باشند.

در روایتی وارد شده است:

> **... ان الله عزوجل ارسل عیسی بن مریم الی بنی‌اسرائیل خاصة فکانت نبوته ببیت‌المقدس (مجلسی، ۱۴۰۳: ج۱۱، ۵۲).**

از مجموع روایات فریقین برمی‌آید که امام مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه در عصر ظهور با اقامه دلیل و اظهار معجزاتی برای یهودیان، آنان را به اسلام دعوت می‌نماید که اکثر آنها ایمان آورده و برخی دیگر

نیز در اثر تعصب و عناد، اسلام نمی‌آورند و با امام وارد نبرد می‌شوند. این رویارویی در سرزمین شام و به خصوص شهر قدس [مرکز یهودیان] و حوالی آن رخ خواهد داد. امام مهدی (عج) برای اثبات حقانیت خود، همانند انبیاء گذشته، معجزاتی را برای یهودیان ارائه می‌کند. و چون ایشان امام جهانیان و مخاطب ایشان همه بشریت هستند برای مواجهه با اقوام و ملل گوناگون، به تعدد و تنوع معجزات نیازمند است. امام صادق (ع) در بیان اظهار معجزات امام زمان بعد از ظهور می‌فرماید:

> هیچ یک از معجزات انبیاءِ و اوصیاءِ نیست مگر این‌که خداوند آن را در دست حضرت قائم (عج) ما قرار می‌دهد، برای اتمام حجت علیه دشمنان و فتنه‌انگیزانش (حرعاملی، ۱۴۲۵: ج۳، ۳۰۰، ح۱۳۷).

خداوند با توجه به اخلاق یهودیان که به راحتی تن به استدلال‌های امام نخواهند داد، مواریث خاصی را برای امام مهدی (عج) به ودیعه نهاد تا جای تردیدی برای آن‌ها باقی نماند. برخی از مواریث انبیاء گذشته که به صورت معجزه توسط امام مهدی (عج) ظاهر می‌شوند عبارتند از:

تورات و انجیل تحریف نشده (طبری شیعه، ۱۴۱۳: ۲۴۹؛ ابن طاووس، ۱۴۱۶: ۱۴۵ – ۱۴۲)، تابوت سکینه یا صندوق عهد[۱] (شافعی مصری، ۱۳۵۶: ۱۳۵)، عصای حضرت موسی (ع) (کلینی،۱۳۶۵: ۲۳۱، ح۱؛ نعمانی، ۱۳۹۷: ۲۳۸، ح۲۸؛ صدوق، ۱۳۹۵: ج۲، ۳۷۶، ح۷)، سنگ معروف حضرت موسی (ع) (کلینی، ۱۳۶۵: ۲۳۱، ح۳) و انگشتر حضرت سلیمان (ع) (کلینی، ۱۳۶۵: ج۱، ۲۳۱، ح۱؛ نعمانی، ۱۳۹۷: ۳۴۳، ح۲۷).

کاربرد این معجزات که از نشانه‌ها و نمادهای انبیاء یهود و نصاری است. به طور حتم برای مخاطبین آنها در شهرها و مناطق حضور آنها می‌باشد.

چون از روایات استفاده می‌شود که وقتی امام زمان (عج) به مکه، مدینه، کوفه وسایر بلاد مسلمان نشین وارد می‌شود. به دلیل نوع مخاطبانش، با نمادهای پیامبر اسلام (ص) و نشانه‌های اسلامی تجلی می‌نمایند. به عنوان نمونه: امیرالمؤمنین علی (ع) فرمود:

---

۱. صندوقی است که موسی (ع) به امر خدا ساخت و الواح ده فرمان و عصای موسی (ع) و... را در آن قرار داد. تابوت عهد در میان قوم بنی‌اسرائیل، نماینده خدا بود و آرامشی به یهود می‌بخشید. صندوق عهد یا تابوت بین بنی‌اسرائیل،علامتی برای اثبات حقانیت است. داشتن تابوت مقدس، نشانگر نبوت یاتقدس دارنده آن است. فرشتگان آن را در میان بنی اسرائیل آوردند و نزد طالوت قرار دادند پس طالوت آن را به داود سپرد، از داود به سلیمان و از او به وصیش آصف بن بَرخیا منتقل شد. فرزندان اسرائیل، وصی سلیمان را رها کرده با دیگری بیعت نمودند و بعد از آن تابوت از میان آنها ناپدید شد.

به خدا سوگند گویی او [مهدی] را با چشم خود می‌بینم که وارد مکّه شده در حالی که بُرد پیامبر ﷺ بر تن و عمامه‌ای زرد بر سر دارد، کفش‌های پیامبر به پا، نیزه پیامبر در دست او است (مجلسی، ۱۴۰۳: ج۵۳، ۶).

یا در روایتی امام باقر علیه السلام فرمودند:

گویی قائم عجل الله تعالی فرجه را در پشت نجف به چشم خود می‌بینم که زره رسول خدا ﷺ را پوشیده است (نعمانی، ۱۳۹۷: ۱۶۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ج۵۲، ۳۹۱).

همچنین هرگاه امام مهدی عجل الله تعالی فرجه در بلاد غیر اسلامی وارد می‌شوند. که غالباً یهودی و مسیحی‌نشین هستند نمادها و ظواهری از پیامبران آنها را که برای ایشان حجت می‌باشند را با خود به همراه دارد.

امام علی علیه السلام فرمودند:

مهدی به بیت‌المقدس می‌رود و تابوت سکینه، خاتم سلیمان بن داود و الواح تورات موسی علیه السلام را بیرون می‌آورد (یزدی حائری، ۱۴۲۲: ج۲، ۱۹۶).

بنابراین، روایاتی که به اظهار میراث انبیاء یهود توسط امام مهدی عجل الله تعالی فرجه اشاره کرده اند، ناظر به حضور امام در موقعیت جغرافیایی و فرهنگی خاص آنان می‌باشد. با این تفاصیل به بررسی مکان اظهار این معجزات، توسط امام مهدی عجل الله تعالی فرجه برای یهودیان در منابع فریقین خواهیم پرداخت.

الف) بررسی روایات شیعه

الف) اصل اظهار معجزه.

در برخی از روایات شیعه، بدون اشاره به محل آشکارکردن معجزات توسط امام مهدی عجل الله تعالی فرجه، فقط به اصل این واقعه پرداخته‌اند که پیشترگذشت که با توجه به قرائن، قائدتاً این معجزات در مناطق و نواحی یهودی و مسیحی‌نشین رقم خواهند خورد. امام صادق علیه السلام فرمود:

... جفرابیض[1] (سفید)، جعبه‌ای که تورات موسی علیه السلام، انجیل عیسی علیه السلام، زبور داود علیه السلام و دیگر کتب آسمانی در آن است و با خروج قائم عجل الله تعالی فرجه ظاهر می‌شود (مفید ۱۳۷۲: ۲۴۷؛ طبرسی، ۱۴۰۳: ج۲، ۳۷۲).

۱. محتوای آن صندوق، عصای موسی علیه السلام، پیراهن ابراهیم خلیل علیه السلام که او را از آتش نمرود محافظت کرد، عمامه هارون نبی علیه السلام، انگشتر سلیمان علیه السلام است. در میان بنی‌اسرائیل آن صندوق به تابوت عهد یا سکینه یعنی صندوق آرامش‌بخش معروف بوده است.

ب) دریاچه طبریه فلسطین.

در پاره‌ای از روایات شیعه، به دریاچه طبریه[1] (فلسطین) به عنوان محل اظهار معجزه امام مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه برای یهودیان اشاره شده است.

امام صادق علیه‌السلام در روایتی فرمودند:

> عصای موسی علیه‌السلام از چوب آس از درختان بهشتی بود که به هنگام عزیمت به سوی مدین، جبرئیل آن را به او داده بود. عصای موسی و تابوت آدم در دریاچه طبریه می‌باشد، آنها پوسیده نمی‌شوند و رنگ‌شان تغییر نمی‌یابد تا به دست قائم عجل‌الله‌تعالی‌فرجه به هنگام ظهورش بیرون آورده شوند (نعمانی، ۱۳۹۷: ۱۲۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ج۵۲، ۳۵۱).

ج) بیت‌المقدس.

در یک روایت از امام باقر علیه‌السلام نیز، به شهر بیت‌المقدس به عنوان محل استخراج این معجزات تصریح دارد. امام باقر علیه‌السلام فرمود:

> **و فی بیت‌المقدس یستخرج تابوت السکینه و خاتم سلیمان بن داود و الالواح التی نزلت علی موسی؛**
> او [مهدی] در بیت‌المقدس، تابوت سکینه؛ انگشتر سلیمان والواحی راکه بر موسی علیه‌السلام نازل شده را بیرون می‌آورد (مجلسی، ۱۴۰۳: ج۵۲، ۳۹۰ و ۱۵۱).

البته بین این دو روایت (دریاچه طبریه و قدس) به حسب معنایی تعارضی وجود ندارد چون احتمال دارد امام، مواریث انبیاءِ را از دریاچه طبریه خارج کرده سپس در شهر قدس در معرض دید مردم قرار دهند.

چنان‌چه در غالب روایتی این فرضیه وارد شده است. پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله فرمود:

صندوق مقدس از دریاچه طبریه به دست مهدی آشکار می‌شود و آن را آورده و در پیشگاه مقدس او در بیت‌المقدس قرار می‌دهند و چون یهودیان آن را مشاهده می‌نمایند به جز اندکی، بقیه آنان اسلام می‌آوردند (صافی، ۱۳۸۰: ۳۰۹).

در یک روایت نیز بدون ذکر محل به ساخت «هیکل»[2] در زمره علامات ظهور سخن به بیان آمده است. در روایتی که مرحوم مجلسی از امام علی علیه‌السلام نقل فرمودند:

۱. این دریاچه، دریاچه آب شیرین است که شهر طبریه که یکی از ۴ شهر مقدس یهودیان در فلسطین به شمار می‌آید در ساحل این دریاچه واقع شده است.
۲. معبد سلیمان.

برای آن [ظهور] نشانه‌ها و علاماتی است. نخست آن‌که کوفه با لشکر و خندق محاصره شود، در سرکوچه‌های کوفه‌های آتش روشن شود، چهل شب مساجد تعطیل شوند، هیکل آشکار گردد ... (مجلسی، ۱۴۰۳: ج۵۲، ۲۷۳) ظاهراً مراد از آن، هیکل (معبد) سلیمان نبی علیه‌السلام است.

د) انطاکیه.

اما کثیری از روایات منابع شیعی به شهر انطاکیه به عنوان محل اخراج معجزه امام مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه اشاره دارد. اگر چه این روایات به لحاظ سندی قابل خدشه می‌باشند ولی به لحاظ کثرت نقل در منابع فریقین، شاهدی بر مدعای ما می‌تواند باشد. به چند نمونه از این روایات اشاره می‌کنیم.

طبری در دلائل الامامه از امام باقر علیه‌السلام نقل می‌کند که حضرت فرمودند:

إنما سمی المهدی مهدیاً ... یخرج التوراة من مغارة بأنطاکیة و یعطی حکم سلیمان علیه‌السلام (طبری، ۱۴۱۳: ۲۴۹)؛

همانا مهدی، مهدی نام گذاشته شد... خارج می‌کند تورات اصیل را از غاری در انطاکیه (شمال منطقه شام در ترکیه امروزی).

در برخی از روایات می‌گوید، امام مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه تابوت سکینه را از انطاکیه خارج می‌کند و تورات را از کوهی در شام بیرون می‌آورد. که ممکن است برخی از مورایث انبیاءِ از غار انطاکیه[1] و برخی نیز از کوهی در شام یا دریاچه طبریه خارج گردد. امام باقر علیه‌السلام در روایتی فرمودند:

مهدی تابوت سکینه را از غاری در انطاکیه و اسفار تورات را از کوهی در شام بیرون می‌آورد و با آنها به جامعه یهود، احتیاج می‌کند و گروه زیادی از آنها به اسلام می‌گروند (صافی، ۱۳۸۰: ۳۰۹).

این غار [انطاکیه] که به احتمال قوی همان غار اصحاب کهف می‌باشد و محل استخراج تابوت سکینه است. در تأیید این نکته روایتی از امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام بیان شده که این فرضیه را تأیید می‌کند.

امام علی علیه‌السلام فرمود:

رومیان به طرف ساحل دریا نزدیک غار اصحاب کهف روی می‌آورند و خداوند آن جوانان را با سگشان از غار بر می‌انگیزد، دو نفر از آنان به نام‌های ملیخا و خملاها

۱. بر اساس تحقیقات، این غار مخفی گاه اصحاب کهف است.

هستند که هر دو تسلیم اوامر قائم علیه‌السلام می‌باشند (مجلسی، ۱۴۰۳: ج۵۲، ۲۷۵).

یعنی این دو نفر که از افراد اصلی گروه محسوب می‌شوند و رهبری اصلی را بر عهده دارند خود را به سپاهیان امام معرفی می‌کنند در حالی که نسخه اصلی کتاب‌های آسمانی (تورات و انجیل) را به امام تقدیم می‌کنند. با اظهار این معجزه، حقانیت امام مهدی علیه‌السلام بیش از پیش بر مردم آن دیار تثبیت می‌گردد.

بنابراین روایات شیعه، در این باب به چند مکان برای اظهار معجزه اشاره نموده‌اند. برخی به دریاچه طبریه (فلسطین) به عنوان محل اظهار عصای موسی و تابوت آدم به دست امام اشاره کرده‌اند. برخی به بیت‌المقدس به عنوان محل بیرون آوردن تابوت سکینه، انگشتر سلیمان و الواح موسی تصریح کرده‌اند که گفتیم منافاتی بین این دو دسته از روایات دیده نمی‌شود اما دسته سوم روایات، غاری که در شهر انطاکیه شام قرار دارد را به عنوان محل خروج تورات و تابوت سکینه و همچنین کوهی در شام نام برده‌اند.

ب) بررسی روایات اهل‌سنت

در کتب اهل‌سنت در باب معجزات امام مهدی علیه‌السلام بیش از ۳۰ روایت با اسانید مختلف وارد شده است که مجموع این روایات در کتاب (کورانی، ۱۴۲۸: ج۲، ۱۳۹-۱۳۴) گردآوری شده است. که به طور کلی این روایات دریاچه طبریه و بیت‌المقدس را به عنوان مکان این معجزه نام برده‌اند.

الف) دریاچه طبریه.

به عنوان نمونه روایتی را که ابن حماد از پیامبر نقل می‌کند برخی از روایات شیعه را که اخراج تابوت سکینه را از دریاچه طبریه می‌دانست و شهر بیت‌المقدس را محل نمایش و اظهار این تابوت معرفی کرده بود تأیید می‌نماید.

پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله فرمود:

> تابوت سکینه به دست او [مهدی] از دریاچه طبریه بیرون آورده می‌شود و همراه آن حضرت حمل شده، در بیت‌المقدس در برابرش گذاشته می‌شود و هنگامی که یهودیان آن را ببینند همگی به اسلام مشرف می‌شوند جز تعداد اندکی (ابن حماد، ۱۴۱۴: ۵۷؛ سیوطی، ۱۹۵۹: ج۲، ۳۵۱).

قندوزی حنفی نیز، روایتی را مشابه روایت فوق (با اندکی تغییر) نقل کرده است. رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله فرمود:

زبور را از دریاچهٔ طبریه (در شمال فلسطین) بیرون می‌آورد که یادگارهای آل موسی و آل هارون در آن است و فرشتگان آن را حمل می‌کنند. الواح و عصای موسی نیز در آن جاست به این وسیله، زمینه ایمان یهودیان به اسلام را فراهم می‌آورد.

نتیجه‌گیری

۱. با توجه به مطالب گذشته، یکی از مناطقی که در عصر ظهور امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف دستخوش تحولات و اتفاقاتی خواهد شد منطقه شام به ویژه شهر بیت‌المقدس است. این حقیقت در روایات مندرج در منابع شیعه و اهل‌سنت وارد گردیده است.

۲. تسلط سفیانی بر مناطق شام و درگیری امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف با لشکر سفیانی اولین اتفاقی است که در این منطقه رخ خواهد داد. منابع شیعه و سنی، دریاچهٔ طبریه، ایلیا (قدس) و باب الرحبه فلسطین را محل این درگیری عنوان کرده‌اند. که با توجه به روایات فریقین، بیت‌المقدس یکی از کانون‌های این نزاع است.

۳. نزول عیسی علیه السلام از آسمان و اقتدای ایشان در نماز به امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف نیز اتفاق دیگری است که در منطقه بیت‌المقدس یا حوالی آن رخ خواهد داد. که در منابع فریقین به نقاطی همچون دمشق، بیت‌المقدس، گردنهٔ افیق قدس، دروازه شرقی دمشق و کنار مناره سفید در قدس به عنوان محل فرود مسیح علیه السلام یا محل نمازگزاردن ایشان اشاره شده بود.

۴. منابع شیعه، به درگیری امام با دجال در شهر بیت‌المقدس و اطراف آن [گردنه افیق] اذعان نموده‌اند. البته در روایتی دیگر هم به کوفه به عنوان محل این درگیری تأکید شده بود. اما منابع سنی بدون اشاره به نبرد امام با دجال، به روایت درگیری حضرت عیسی علیه السلام با دجال در شهر بیت‌المقدس و اطراف آن پرداخته‌اند.

۵. اظهار معجزه توسط امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف در منطقه شام، از حوادث جالب عصر ظهور می‌باشد. که شهر انطاکیه، دریاچه طبریه فلسطین و شهر قدس در نگاه روایات شیعه و دریاچه طبریه به عنوان اماکن این تحولات در منابع اهل‌سنت نام برده شده است.

۶. اگر چه غالب روایات موجود در این باب از قوت سندی برخوردار نیستند اما شهرت و کثرت نقل این روایات در منابع متعدد فریقین به پذیرش محتوای آنان کمک می‌کند.

منابع

- ابن بابویه، محمدبن علی، *علل الشرایع*، قم، کتابفروشی داوری، اول، ۱۳۸۵ش.
- ابن حماد مروزی، عبدالله النعیم، *الفتن*، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۴ق.
- ابن طاووس، رضی‌الدین علی بن موسی بن جعفر، *التشریف بالمنن فی التعریف بالفتن المعروف بالملاحم و الفتن*، قم، مؤسسه صاحب الأمر عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف، ۱۴۱۶ق.
- ابن ماجه، ابوعبدالله محمدبن یزید قزوینی، *سنن ابن ماجه*، به کوشش محمد فواد عبدالباقی، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۳۹۵ق.
- اربلی، ابن ابی الفتح، *کشف الغمة*، بیروت، دار الأضواءِ، ۱۳۸۱ق.
- بخاری، محمدبن اسماعیل بن ابراهیم، *صحیح البخاری*، به کوشش بن باز، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۸ق.
- ـــــــــــــــــــــــ، *تاریخ الکبیر*، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۰ق.
- حاکم نیشابوری، محمدبن محمد، *مستدرک علی الصحیحین*، بیروت، دارالمعرفة، ۱۴۰۶.
- حر عاملی، محمدبن حسن، *اثبات الهداة بالنصوص و المعجزات*، بیروت، اعلمی، ۱۴۲۵ق.
- حسینی بلخی قندوزی حنفی، سلیمان بن ابراهیم، *ینابیع الموده لذی القربی*، تصحیح علاءالدین اعلمی، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۳۰ق.
- حموی، یاقوت، *معجم البلدان*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۳۹۹ق.
- خزاز رازی، علی بن محمد، *کفایة الأثر فی النص علی الائمة الإثنی عشر*، مصحح: عبداللطیف حسینی کوه کمری، بی‌جا، بیدار، ۱۴۰۱ق.
- خصیبی، حسین بن حمدان، *الهدایة الکبری*، بیروت، البلاغ، ۱۴۱۹ق.
- الدانی، عثمان بن سعید، *السنن الواردة فی الفتن و غوائلها و الساعة و أشرطها*، ریاض، دارالعاصمة، اول، ۱۴۱۶ق.
- زمخشری، جارالله محمودبن عمر، *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل*، قم، نشر ادب الحوزه، ۱۴۱۳.
- زمخشری، محمود، *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل*، بیروت، دارالکتاب العربی، ۱۴۰۷ق.
- سلیمان، کامل، *یوم الخلاص فی ظل القائم المهدی*، بیروت، دارالکتب البنانی، ۱۴۰۲ق.
- سیدبن طاووس، ابوالقاسم علی بن موسی، *الملاحم و الفتن فی ظهور الغائب المنتظر*، بیروت، موسسه الاعلمی للمطبوعات، دوم، ۱۴۲۳ق.
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی‌بکر، *العرف الوردی فی اخبار المهدی*، تهران، مجمع العالمی

للتقریب بین مذاهب و السنة، ۱۳۸۵.
- ــــــــــــــــــــ ، *الحاوی للفتاوی*، مصر، نشر السعادة، سوم، ۱۹۵۹م.
- شافعی المصری، محمدبن علی الصبان، *العاف الراغبین فی سیرة المصطفی و فضائل اهل بیته الطاهرین*، بی‌جا، المطبوع بها بهامش نور الأبصار، ۱۳۵۶ش.
- شیبان، ابوعبدالله احمدبن حنبل شیبانی، *مسند احمد بن حنبل*، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۴۱۵ق.
- صافی، لطف‌الله، *منتخب الاثر فی الامام الثانی عشر*ﷺ، قم، مکتبة آیت‌الله العظمی الصافی الگلپایگانی، وحدة النشر العالمیة، ۱۳۸۰ش.
- صدوق، ابوجعفر محمدبن علی بن الحسین بابویه قمی، *کمال الدین و تمام النعمة*، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه، ۱۳۶۳ش.
- صدوق، محمدبن علی بن حسین بن بابویه قمی، *کمال الدین و تمام النعمة*، قم، دارالکتب الاسلامیة، ۱۳۹۵ق.
- طبرسی، احمدبن علی، *الإحتجاج علی أهل اللجاج*، مشهد، نشر مرتضی، ۱۴۰۳ق.
- طبری آملی، محمدبن جریر، *دلائل الإمامة (ط ـ الحدیثة)*، محقق / مصحح: قم الدراسات الإسلامیة مؤسسة البعثة، قم، بعثت، اول، ۱۴۱۳ق.
- طبسی، محمدرضا، *الشیعة و الرجعة*، نجف اشرف، الآداب، ۱۳۸۵ق.
- طوسی، محمدبن حسن، *الغیبة*، قم، موسسة المعارف الاسلامیة، ۱۴۲۵ق.
- طیالسی، سلیمان بن داوود، *مسند*، بیروت، دارالمعرفة، ۱۹۰۲م.
- عاملی ثباطی، علی بن محمد، *الصراط المستقیم الی مستحقی التقدیم*، محقق / مصحح: میخائیل رمضان، نجف، المکتبة الحیدریة، اول، ۱۳۸۴.
- عبدالرزاق صنعانی، *المصنف*، تحقیق حبیب الرحمن اعظمی، بی‌جا، منشورات المجلس العلمی، بی‌تا.
- عیاشی، محمدبن مسعود، *تفسیر العیاشی*، رسولی محلاتی، تهران، المطبعة، ۱۳۸۰ق.
- قمی، علی بن ابراهیم، *تفسیر قمی*، قم، دارالکتاب، ۱۳۶۷ش.
- کلینی رازی، محمدبن یعقوب بن اسحاق، *الکافی*، تهران، دارالکتب الإسلامیة، ۱۳۵۶ش.
- کورانی عاملی، علی، *فرهنگ موضوعی احادیث امام مهدی*، ترجمه حسین نائینی، قم، نشر معروف، ۱۳۹۴.
- کورانی، علی، *المعجم الموضوعی لاحادیث الامام المهدی*، بیروت، دارالمرتضی، اول، ۱۴۳۰ق.

ـ کورانی، علی و همکاران، ***معجم الأحادیث الإمام المهدی***، قم، مسجد مقدس جمکران، دوم، ۱۴۲۸ق.
ـ کوفی، فرات بن ابراهیم، ***تفسیر فرات الکوفی***، تهران، موسسة الطبع و النشر فی وزارة الارشاد الاسلامی، ۱۴۱۰ق.
ـ گنجی شافعی، یوسف بن محمد، کفایة ***الطالب فی مناقب علی بن ابی طالب و یلیه البیان فی اخبار صاحب الزمان***، تصحیح محمد هادی میلانی، تهران، داراحیاء تراث اهل بیت علیهم‌السلام، ۱۴۰۴ق.
ـ متقی هندی، ***البرهان فی علامات مهدی آخر الزمان***، مکه، بی‌نا، اول، ۱۴۰۸ق.
ـ متقی هندی، علاءالدین علی، ***کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال***، تحقیق محمود عمر الدمیاطی، بیروت، دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۱۹ق.
ـ مجلسی، محمدباقر، ***بحارالانوار***، بیروت، دارالاحیاء التراث العربی، دوم، ۱۴۰۳ق.
ـ مفید، محمدبن محمد، ***الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد***، قم، دارالمفید، ۱۳۷۲ش.
ـ المقدسی الشافعی، یوسف بن یحیی، ***عقد الدرر فی اخبار المنتظر***، تحقیق عبدالفتاح محمد الحلو، قم، نشر نصایح و مسجد جمکران، ۱۴۱۶ق.
ـ نعمانی، محمدبن ابراهیم، ***الغیبة***، تهران، مکتبة الصدوق، ۱۳۹۷ق.
ـ نوری، حسین بن محمدتقی، ***مستدرک الوسائل***، قم، موسسة آل البیت علیهم‌السلام، اول، ۱۴۰۸ق.
ـ نیشابوری، مسلم ابن حجاج نیشابوری، ***صحیح مسلم***، به کوشش محمدسالم هاشم، بیروت، دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۵ق.
ـ هیتمی، ابن حجر، ***الصواعق المحرقه***، بیروت، موسسه الرسالة، ۱۴۱۷ق.
ـ هیثمی، علی بن ابی بکر، ***مجمع الزوائد***، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۸ق.
ـ یزدی حائری، علی، ***الزام الناصب فی اثبات الحجه الغائب***، بیروت، موسسه الاعلمی، چاپ اول، ۱۴۲۲ق.